

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

XIXդ. վերջին և XXդ. առաջին կեսին

XIXդ. վերջին և XXդ. սկզբին հայկական գյուղը դեռ ամբողջովին չէր ազատվել ավատատիրական հարաբերություններից, գյուղատնտեսական հողերը հիմնականում պետությամբ, կալվածատերերի և հոգևոր հաստատությունների սեփականությունն էին: Այդ առումով կարևորում ենք ներկայացնել՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղատնտեսական հողերի սեփականության ձևերի և գյուղացիական տնտեսությունների կառուցվածքային փոփոխություններն ինչպես են ազդել ազգաբնակչության սոցիալական կազմի ու կենսամակարդակի վրա: Հայաստանում մինչև խորհրդայնացումը գյուղական բնակչությունը բաժանվել է երկու մեծ խմբի՝ պետական և մասնատիրական (մուլքադարական և թիւղարական վանքապատկան և այլն) հողերի վրա բնակվողների: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիական հողերը եղել են բացառապես պետության սեփականությունը: Դրա վկայությունն է այն, որ XXդ. սկզբին պետական գյուղացիությունը կազմել է Երևանի նահանգի բնակչության 63,8 %-ը, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 92,2, Նախիջևանի՝ 30,4, Նոր Բայազետի՝ 72,9, Սուրմալուի՝ 49,7, Շարուր-Ղարալագյազի՝ 62,5 և Էջմիածնի գավառներում՝ 60,1 %-ը<sup>1</sup>: Հայաստանում կապիտալիզմի զարգացման պրոսական ուղին<sup>2</sup> հանգեցրեց մանր գյուղացիական և ավատատիրական տնտեսությունների քայքայմանը, որպես հետևանք ավելացավ գյուղական բնակչության հոսքը դեպի քաղաքներ: Գյուղացիներն էլ համալրում էին բանվորների, արհեստավորների և մանր վաճառականների շարքերը: Ականավոր մաքսիստ Ստ. Շահումյանը 1906թ. գրում է. «Երևանի նահանգում գյուղական մանր տնտեսությունները քայքայվում են, գյուղացիությունը բնական անհրաժեշտությամբ բաժանվում է երկու մասի, մի կողմից՝ ծնունդ է առնում գյուղական մանր բուրժուազիան, որը հետզհետե հարստանում է, կենտրոնացնում իր ձեռքին հողերը, մյուս կողմից՝ գյուղացիական մեծամասնությունը զրկվում է հողից և արտադրության միջոցներից, արդյունքում ավելացած գյուղացիական աշխատուժի հաշվին ավելանում է բանվորների թիվը»<sup>3</sup>:

Ապրանքային արտադրության վերելքը և ունեցվածքային անհավասարությունը խորացրին Երևանի նահանգի գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը, տեղի ունեցավ գյուղացիական տնտեսությունների նոր շերտավորում՝ նրանք բաժանումը չքավոր, միջակ և ունեւոր խավերի: Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Ջանգեզուրի և Ղազախի գավառներում 1907թ. ուսումնասիրված 42670 տնտեսություններից կամ 198372 շնչից սննդի կարիք ունեցողները կամ չքավորները կազմում էին 81774, սերմի կարիք ունեցողները (միջակները)՝ 79012, իսկ ապահովվածները (ունեւորները)՝ 37586 շունչ: Բանող անասուն չունեցող տնտեսատերերը համարվել են չքավոր գյուղա-

<sup>1</sup> Մ. Ադունց, Ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XXդ. սկզբին, Եր., 1968, էջ 58:

<sup>2</sup> Պրոսպարյուն կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում ավատատիրական տնտեսություններն աստիճանաբար վերափոխվեցին ֆեոդերային տնտեսությունների: Հայաստանում խոշոր հողատերերը՝ թիւղները և մուլքադարները, արտադրությունից հիմնականում կտրված էին և ապրում էին ռենտայով: Մեր երկրի գյուղերում կապիտալիստական կացութաձևը զարգացավ հիմնականում կուլակային տնտեսությունների ձևով:

<sup>3</sup> Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր հ. 1, Եր., 1957, էջ 57:

ցիներ<sup>4</sup>։ Չունենալով սեփական հողատարածք, բանող ամասուն, նյութական միջոցներ՝ չքավոր գյուղացին իր և ընտանիքի գոյությունը պահպանելու համար աշխատել է որպես բատրակ տնտես գյուղացու մոտ կամ սեզոնային արտագնա աշխատանքի է մեկնել։ Գյուղական բուրժուազիան հաճախ է օգտագործել վարձու աշխատանքը։ Բանրակագործության քննգավառում նրանք իրենց դաշտերում աշխատելու համար վարձել են մեծ թվով բատրակներ, որոնք եկել են թե՛ Երևանի նահանգի լեռնային գյուղերից, թե՛ Պարսկաստանից ու Թուրքիայից։ Բատրակները վճարվում են ինչպես քնամթերքով, այնպես էլ դրամով<sup>5</sup>։ Չքավոր գյուղացիներ էին նաև մեկ կամ երկու գլուխ բանող ամասուն ունեցող բոլոր գյուղացիները։ Ալեքսանդրապոլի գավառում XX դ. սկզբին 138 գյուղացիական տնտեսություններից 7,2%-ը եղել է հարուստ, 15,9%-ը՝ ունեռ, 44,9 %-ը՝ միջակ և 32%-ը՝ չքավոր<sup>6</sup>։

Գյուղացիական հողատարածքի պակասության հիմնական պատճառներից մեկը գյուղացիների թվի շեշտակի աճն էր։ Գյուղական բնակչության չքավորությունը պայմանավորված էր նաև սակավահողությամբ։ Երևանի նահանգի գավառներում, գյուղական բնակչության թվի աճին գուցենթաց, չէր ավելանում գյուղատնտեսական հողահանդակների տարածքը, ինչը երբեմն պատճառ է եղել գյուղացիների ընդհարման։ Դրա վկայությունն են Երևանի նահանգային ու գավառային ոստիկանական արձանագրությունները<sup>7</sup>։ Սակավահողության և մանր գյուղացիական տնտեսության պայմաններում ավելի է դժվարանում հողի մշակումը։ Այսպես, Ալեքսանդրապոլի գավառի Փոքր Զեթի (ներկայիս՝ Փոքրաշեն) գյուղացիները գութանների քչության պատճառով երբեմն համաձայնության չէին գալիս հող վարելու հարցում<sup>8</sup>։ Հողի սակավությունը ստիպում էր մշակել նաև սարերի թեք լանջերը։ Ալեքսանդրապոլի գավառի սակավահող գյուղերում դրանք վարել են ոչ թե գութանով, այլ արորով<sup>9</sup>։ Գյուղացիական սակավահողությամբ պայմանավորված՝ 1901թ. մայիսի 1-ի «Անդրկովկասի պետական հողերում քնակվող գյուղացիների հողաշինարարության գլխավոր հիմունքների մասին» օրենքով հողերի բաշխման ձևերը գյուղական համայնքներում մնում են անփոփոխ, իսկ գյուղացիներին առաջարկվում էր իրենց հողաբաժինն օգտագործել։ Օրենքով թույլատրվում էր հողի համայնական օգտագործումը փոխարինել ծխականով, եթե այդ որոշման օգտին քվեարկեին գյուղի բնակչության 2/3-ը։ Գյուղացիներն իրենց հողաբաժնից օգտվելու համար պարտավորվում էին վճարել հողի հարկ կամ քահրա։ Պետական հողերը ենթակա չէին վերաբաժանման առանձին գյուղերի և համայնքների միջև, իսկ հողաբաժինները չէին կարող լինել վաճառքի կամ գրավ դնելու առարկա։ Հատկանշական է, որ տարրեր եկամտաբերության հողերի տուրքերը նույնն են եղել։ «Երևանի նահանգի 1901-1903թթ. արքունական հողային տուրքերի հաշվեցուցակի» համաձայն՝ յուրաքանչյուր դեսյատին այգու և բանջարանոցի գուտ եկամուտը որոշվեց. Ալեքսանդրապոլի գավառի համար՝ 100 ռուբլի, Նոր Բայազետի՝ 11 ռուբլի, Էջմիածնի՝ 100 ռուբլի 74 կոպ., իսկ Երևանի՝ 76 ռուբլի 33 կոպ։ Բայց հայտնի է, որ Նոր Բայազետի գավառի բանջարանոցները ոչնչով չէին տարբերվում Ալեքսանդրապոլի բան-

<sup>4</sup> Մ. Արմց, նշվ. աշխ., էջ 112։

<sup>5</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.6, Եր., 1981, էջ 317

<sup>6</sup> Մ. Արմց, նշվ. աշխ., էջ 119։

<sup>7</sup> Շիրակի երկրագիտական թանգարանի գրանցման գույքամատյան (այսուհետ՝ ՇԵԹԳԳ) 2784, «Արձագանք» զրականական և քաղաքական շաբաթաթերթ։

<sup>8</sup> ՇԵԹԳԳ գիտաօժանդակ ֆոնդ 1211-1214, Բ. Նալբանդյան, Հայրենի գյուղի եւ մեր տոհմի պատմությունից, էջ 20։

<sup>9</sup> ՇԵԹԳԳ գիտաօժանդակ ֆոնդ 1211-1214, Բ. Նալբանդյան, Հայրենի գյուղի եւ մեր տոհմի պատմությունից, էջ 20։

ջաքանոցներից, իսկ Էջմիածնի այգիները՝ Երևանի այգիներից<sup>10</sup>: Ալեքսանդրապոլի գավառի մեկ ծխին հասնող տարածությունը 1901թ. կազմել է 10,3 դեյալտին կամ մոտ 11,3 հա և այդ ցուցանիշով զիջել է միայն Նոր Բայազետի գավառին<sup>11</sup>: Ընդունված օրենքը հանգեցրեց կալվածատիրական հողատիրության քայքայմանը, իսկ կուլակներն ու զանազան դրամատներն իրենց ձեռքը կենտրոնացրին կալվածատերերի հողերը, և հողի ավատատիրական սեփականությունը փոխարինվեց բուրժուականով: Հողային հաջորդ օրենքը, որ հայտնի է «Ստոլիպինյան ագրարային բարեփոխումներ» անվանումով, ընդունվեց 1906թ. նոյեմբերի 9-ին: Այդ օրենքով իրավունք տրվեց պետական գյուղացիներին դառնալու իրենց հողաբաժինների սեփականատերեր: Օրենքի ընդունումը նպաստեց գյուղական համայնքային տնտեսության թուլացմանը և մեծատնտեսության ուժեղացմանը: Ստոլիպինյան ագրարային ռեֆորմները միտված էին միջակ և ունեռ գյուղացիների ձևավորմանն ու հզորացմանը: Հատկանշական է, որ Ստոլիպինյան հողային օրենքը լայն տարածում ստացավ կայսրության եվրոպական գոտու մահանգներում՝ շրջանցելով ծայրամասերը, այդ թվում նաև՝ Հարավային Կովկասը, իսկ Երևանի մահանգի հողերը մախկինի պես մնում էին պետության և խոշոր հողատերերի սեփականություն: Հիմնականում միջակ գյուղացիները իրենց բաժնեհողերի օգտագործման համար պարտավոր էին հողատերերին վճարել բնամթերային և դրամական ռենտա: 1905թ. Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիական համայնքների օգտագործման տակ գտնվող հողերի (227690 դեյալտին) 99,9 %-ը պետական էին, իսկ 0,1%-ը՝ մասնատիրական: Երևանի մահանգի գյուղատնտեսական հողերի 69,2%-ը՝ պետական հողեր էին, 25,5%-ը՝ կալվածատիրական, և 5,3%-ը՝ մասնատիրական<sup>12</sup>: Մասնավոր հողատիրության բարձր տեսակարար կշիռ ունեցել են Լոռու գավառամասը և Ջանգեզուրի որոշ շրջաններ: Հայաստանում ամենախոշոր կալվածատիրական տնտեսությունն ունեցել է հայոց եկեղեցին: Մուլքադարական և թիուլային<sup>13</sup> իրավունքով հայոց եկեղեցին տիրապետել է գյուղերի: Այդ էր պատճառը, որ հայոց եկեղեցին դեռ էր ստոլիպինյան ռեֆորմներին, որովհետև, ըստ էության, ագրարային ռեֆորմների հետևանքով եկեղեցին կկորցնի իրեն պատկանող հողերի զգալի մասը: Հատկանշական է, որ ստոլիպինյան ագրարային ռեֆորմները Հարավային Կովկասում սկսվեցին 1912թ. դեկտեմբեր 19-ից հետո, երբ Նիկոլայ II-ը հաստատեց «Հողերի փրկագնման մասին» օրենքը: Այդ օրենքի 16-րդ կետով գյուղացիները հողեր կարող էին ձեռք բերել ինչպես կանխիկ գումարով, այնպես էլ փրկագնման միջոցով: Գյուղացին և շինականը փրկագնման գումարը պետությանը կարող էին մարել 56, 41 կամ 28 տարվա ընթացքում<sup>14</sup>: Փրկագնման ենթակա էին միայն կալվածատիրական, այսինքն՝ մուլքադարական, թիուլային, վանքապատկան հողերը: Քանի որ Ալեքսանդրապոլի գավառում կալվածատիրական հողեր չկային, ընդունված օրենքը որևէ կերպ չէր կարող ազդել գյուղացիական կյանքի վրա:

Կապիտալիզմի զարգացումը Հայաստանում անհրաժեշտաբար փոփոխություններ մտցրեց հարկային գործընթացում: 1901թ. հունվարին ընդունված օրենքով հաստատվում է ծխահարկ, բահրատուրք և հողային հարկ: Բահրատուրքը ներառում

<sup>10</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն հ.6, Եր., 1981թ. էջ 325:

<sup>11</sup> Մ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 69:

<sup>12</sup> Кавказский календарь на 1907г., Тифлис 1908г., стр. 72.

<sup>13</sup> Պետական և արքունի ծառայության դիմաց, իբրև պարզ, բարձրաստիճան ամիրաններին և զինվորականությանը երբեմն նաև հոգևորականությանն իբրև թիուլ տրվում էին մեկ կամ մի քանի գյուղերից ստացվող եկամուտները: Թիուլն ընդհատվում կամ մեկ ուրիշին է փոխանցվում տվյալ թիուլդարի պաշտոնից ազատվելու դեպքում: Մուլքադարներ են կոչվել խոշոր հողատերերը, որոնց ունեցվածքը փոխանցվել է ժառանգման սեփականության իրավունքով:

<sup>14</sup> Մ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 69:



էր երկու տարր՝ հողայինն ռենտա, որտեղ հողօգտագործողը հարկի գումարը վճարում է հողի սեփականատերին, իսկ հողի հարկը վճարում է պետությանը: Հատկանշական է, որ պետությանը հողահարկ մտծել են նաև հողի սեփականատերերը: Բնականաբար այդպիսի պայմաններում փոփոխություններ պետք է առաջանային ապրանքափողային հարաբերություններում: Գյուղատնտեսական հողերը արվել են ոչ միայն փրկագնան, այլև վարձակալության իրավունքներով ինչպես պետական գյուղացիությանը, այնպես էլ տարատեսակի գյուղացիական ընկերություններին: Հատկանշական է, որ մինչև 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը Հայաստանում, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում, հողերի վարձակալության իրավունքից օգտվել են հիմնականում միջակ և ունեւոր գյուղացիները:

Ապրանքափողային հարաբերությունները Հայաստանում սկսվել են դեռևս տոտիլիսիցյան գյուղացիական ռեֆորմներից առաջ: Գյուղացիական տնտեսությունը, հարմարվելով շուկայի պահանջներին, նախադրյալներ է ստեղծում առևտրային երկրագործության ձևավորման համար: Այսինքն՝ աղքատ գյուղացին գյուղատնտեսական աշխատանքների կատարման համար ունեւոր գյուղացուց և առևտրականից տարեկան բարձր տոկոսադրույթով (30-40 տոկոս) վարկ է վերցրել<sup>15</sup>: Վաշխատական տոկոսն ավելի էր բարձրանում, երբ գյուղացիները պարտքը մարում էին ոչ թե դրամով, այլ գյուղատնտեսական մթերքներով: Ներքաշվելով շուկայական հարաբերություններ՝ Երևանի նահանգում հացահատիկը 20-րդ դարի սկզբին դառնում է վաճառքի հիմնական առարկաներից մեկը: Երևանի գավառը, 1904թ. սկսած, Ալեքսանդրապոլի գավառից ներմուծել է ցորեն, որովհետև հացահատիկի փոխարեն մշակել է բամբակ, որն ավելի ձեռնառու է և շահութարեր է եղել: Իսկ Երևանի գավառում արտադրված բրինձն առաքվել է Կարսի մարզ՝ Ալեքսանդրապոլի և այլ գավառներ<sup>16</sup>: Երկաթուղու կառուցումով էր նաեւ պայմանավորված, որ Երևանի նահանգում մվազում է հացահատիկի արտադրության ծավալները, որովհետև Ռուսաստանի եվրոպական գոտուց մեծ քանակությամբ հացահատիկ սկսեցին ներմուծել: Հասկանալի է, որ դա բացասաբար էր անդրադառնալու Ալեքսանդրապոլի գավառի հացահատիկի արտադրության վրա և փոխելու էր գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածը: Ալեքսանդրապոլի գավառում տարեցտարի աճում էին կտավատի արտադրության ծավալները: Բավական է նշել, որ 1912թ. Երևանի նահանգում կտավատի ցանքատարածությունները կազմել են 3154 հա, որից 2385-ը տեղաբաշխված է եղել Ալեքսանդրապոլի գավառում<sup>17</sup>:

Հայաստանի գյուղատնտեսության կառավարման ոլորտում փոփոխություններ եղան Առաջին աշխաբհամարտի վերջին: 1917թ. մարտի 26-ին Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն, որպես հետևանք գյուղացիական զանգվածային բողոքի ճնշման, ստեղծում է հողային գործերի ժամանակավոր հանձնաժողով: Կառավարությունը պարտավորվում է վերացնել «ճորտատիրական» իրավունքի մնացուկները: Մակայն Հողային կոմիտեն անկարող գտնվեց կատարելու գյուղացու պահանջները և նախագուշացումներից անցավ ահաբեկումների<sup>18</sup>: Միակ գործնական քայլը կառավարության կողմից այն էր, որ բնամթերային վարձավճարը փոխարինեց դրամականով, և գյուղացին պարտավորվում էր պետությանը վճարել ստացված բերքի 1/5-ի արժեքը ոչ թե բնամթերքով, այլ դրամով<sup>19</sup>:

<sup>15</sup> Մ. Աղունց, նշվ. աշխ., էջ 105

<sup>16</sup> «Մշակ», 1904թ. նոյեմբերի 18, (N 253):

<sup>17</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն հ.6, Եր., 1981, էջ 315:

<sup>18</sup> Վ. Միքայելյան, Հողային հարցը և գյուղացիության դրությունը Հայաստանում (1917-1920թթ.), Պատմաբանասիրական հանդես N 1, Եր., 1960, էջ 111:

<sup>19</sup> Վ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 113:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղատնտեսության վիճակն էլ ավելի վատացավ 1918-1920թթ.: Առաջին հանրապետության խորհրդարանի 1918թ. դեկտեմբերի 18-ին հրավիրված նիստին տեղեկություն է տրվում, որ հանրապետությունում գաղթականների թիվը 600 հազարից ավելի է<sup>20</sup>: Այդպիսի պայմաններում գյուղացու սերմնացուի և անասնազխաբանակի պահպանումը վտանգված էին: Նա իրեն չէր կարող սննդով ապահովել, ուր մնաց մասնաբաժին հաներ գաղթականի համար: Գաղթականներին սննդով ապահովելու համար կառավարությունն ստիպված անցավ գյուղացիներից պարենի բռնագրավման, որը հաջողություն չունեցավ: Ներքին շուկայում չկարողանալով ցորեն հայթայթել՝ կառավարությունը հույսը կապում է դրսից հացահատիկ ներմուծելու հետ<sup>21</sup>: Հացամթերման և այլ խնդիրներով հիմնականում զբաղվել է Առաջին հանրապետության կառավարության երկրագործության և պարենավորման նախարարությունը, որի նպատակն է եղել ֆինանսական միջոցներ հատկացնել գյուղատնտեսական գործիքների նորոգման, նորերը գնելու, սերմնացու ձեռք բերելու և այլ աշխատանքների համար: Եղել են դեպքեր, որ հատկացված դրամական միջոցներն ու օգնությունները գյուղացիական տնտեսությունների միջև արդյունավետ չեն բաշխվել<sup>22</sup>: Առաջին հանրապետությունը գյուղատնտեսական ճգնաժամը հաղթահարեց արտասահմանյան երկրներից ներմուծված գյուղատնտեսական և սերմնացուի հաշվին, որն ապահովեց բարձր բերքատվություն<sup>23</sup>: Սակայն, 1920թ. բեռքահավաքի ժամանակ թուրքական բանակը մուտք գործեց Հայաստան, ավելի ճիշտ՝ հացառատ Ալեքսանդրապոլի գավառ: Ստացված բերքի հիմնական մասը տեղափոխվեց Թուրքիա:

Կարմիր բանակի մուտքը (1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին) ազդարարվեց նրանով, որ առաջնահերթ հրապարակվեց Հայաստանի հեղկոմի դեկրետը հողերի ազգայնացման մասին: Ազգայնացվում է մոտ 1,5 մլն հա հողատարածք, որի մեծ մասը կառավարությունը հանձնում գյուղացիական տնտեսությունների օգտագործմանը<sup>24</sup>: Նորաստեղծ բոլշևիկյան կառավարությունը 1921թ. ապրիլի 28-ի դեկրետով վերացնում է կալվածատիրական, վանքապատկան հողերի նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունքը: Ընդունված դեկրետը նպատակ ուներ լուծում տալու հանրապետության գյուղացիության բարդ հիմնախնդիրներին: Առաջին աշխարհամարտը և թուրքական օկուպացիան հանրապետության գյուղատնտեսությունը հասցրել էին ծայրահեղ ծանր կացության: 1921-1922թթ. Հայաստանի գյուղացիության 78%-ը, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 90%-ից ավելին գտնվում էր ծայրահեղ չքավորության մեջ: Հայ գյուղացին ի վիճակի չէր իր միջոցներով վերականգնելու մանր գյուղացիական աղքատ տնտեսությունը<sup>25</sup>: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիական տնտեսությունները 1914թ. համեմատությամբ 1922թ. կորցրել էին գութանների 92,2, արորների՝ 76,8 և գերանդիների՝ 96,6%-ը<sup>26</sup>: Նույն տարվա զարմանը Հայկենտվիճվարի (Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական վարչություն) անկետային ուսումնասիրության նյութերից պարզվում է, որ գավառի Դուզլյանդի գավառամասում

<sup>20</sup> ՀՀ պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ (1918-1920թթ.), Եր., 2010, էջ 115:

<sup>21</sup> Նույն տեղում, էջ 166:

<sup>22</sup> Նույն տեղում, էջ 390:

<sup>23</sup> Բ. Թամրազյան, Սովետական Հայաստանում գյուղատնտեսական մտավորականության կազմավորման պատմությունից (1921-1925թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետ՝ ԼՀԳ), հ.6 (546), Եր., 1988, էջ 31:

<sup>24</sup> Ա. Հակոբյան, Սոցիալիստական հայ ազգի կազմավորման և զարգացման մասին, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N3, Եր., 1952, էջ 24:

<sup>25</sup> Ա. Մարտիրոսյան, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները հայկական գյուղում, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N5, Եր., 1948, էջ 4:

<sup>26</sup> Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

ցանք չունեցող 31 տնտեսություններից 27-ը «ինչո՞ւ ցանքս չունեք» հարցին պատասխանել են՝ «ո՞րքան, սերմացու ու ինվենտար չունենք», մույնպիսի պատասխան են տվել Մոլլա-Գորջա գավառամասի 30 տնտեսությունից 29-ը, Թալինի գավառամասի 28 տնտեսությունից 16-ը, Հաջի Խալիլի գավառամասի 21 տնտեսությունից 19-ը և այլն<sup>27</sup>։ Ի դեպ, գյուղատնտեսական գործիքների սակավության պատճառով հացահատիկի միջին բերքատվությունն այդ տարի բավականին ցածր է եղել՝ 1 հա-ից միջինը 7,1 ցենտներ։

Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի դեկալարությունը մի քանի որոշումներ ընդունելուց և արդյունավետ աշխատանքից հետո կարճ ժամանակահատվածում երկիրը, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը դուրս բերեց սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամից։ Հայաստանի Ժողովրդապետի դեկրետով 1922թ. օգոստոսի 9-ին հանրապետությունում կազմակերպվում են փոխադարձ օգնության գյուղացիական կոմիտեներ (ՓՕԿ), որոնց նպատակն էր գյուղի աշխատավոր և չքավոր մարդկանց, կարմիր բանակայինների ընտանիքներին ցույց տալ նյութական և բարոյական օգնություն։ 1923-1924 տնտեսական տարում գործում էին այդպիսի 994 կոմիտեներ, որոնք 59000 ընտանիքի ցույց տվեցին օգնություն՝ տրամադրելով սերմնացու, քարշող ուժ և գործիքներ<sup>28</sup>։ Ալեքսանդրապոլի գավառում չքավորներն անդամագրվում էին սպառողական և փոխօգնության կոմիտեներին։ Բացի դրանից, Ալեքսանդրապոլի ամեն մի գավառակ ունեցել է վարկընկերություններ։ Տեղի իշխանությունները, որպեսզի չքավոր գյուղացիությանն ազատեն կուլակների ազդեցությունից, վարկավորում էին։ Այսպես, 1926թ. վարկընկերությունը առաջին գավառակի (Դուքրյանը), չքավոր գյուղացիներին վաճառել է 263 գութան, 73 փոցխ, 6 շաբաացան, 20 խոտհարք, 10 քամհար, 9 խնոցի և այլ գյուղատնտեսական գործիքներ, իսկ երկրորդ գավառակի (Բյավթառում) վարկընկերության 500 անդամի տրվել է 6000 ռուբլի՝ գյուղատնտեսական գործիքներ ձեռք բերելու համար<sup>29</sup>։ Գյուղացիներին հարկային արտոնություններ տրամադրելու համար եղել են նաև չարաշահումներ։ Այսպես, Թալինի գավառակի երկու կուլակ ուզեցել են ազատվել գյուղմիաս (գյուղացիական միասնական) հարկից<sup>30</sup>։ Չարաշահումներից խուսափելու և բատրակների շահերը պաշտպանելու համար գավառակների գործադիր կոմիտեները որոշում են հսկողություն սահմանել, որ բատրակները իրենց նվազագույն աշխատավարձը և հավելավճարներն ստանան առանց ձգձգումների, արգելեն ունևոր գյուղացիներին հովիվ դառնալ, իսկ աշխատանքի տեսչության ստուգումները դարձնեն հաճախակի<sup>31</sup>։

Ալեքսանդրապոլի գավառում գյուղատնտեսության զարգացման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեցավ գյուղացիական կոոպերացիաների ստեղծումը, որը խրախուսվում էր հանրապետության կառավարության կողմից։ Այն զուտ սոցիալիստական հասարակարգի ծնունդ չէ և ի հայտ է եկել դեռևս նախախորհրդային տարիներին<sup>32</sup>։ Կոոպերացիայի տարրական ձևերից է սպառողական կոոպերացիան, որը Հայաստանում ծնունդ է առել 1898թ., երբ Երևանում գործեց «Էկոնոմիկա» սպառողական ընկերությունը, իսկ 1918թ. Հայաստանում գործում էին արդեն 266 սպառողական

<sup>27</sup> Նույն տեղում, էջ 10։

<sup>28</sup> Բ. Թևոսյան, *Աշխատուժի զբաղվածության հարցի լուծումը Մովսեսական Հայաստանում (1921-1929թթ.)*, ԼՀԳ, հ.3(495), Եր., 1984, էջ 21։

<sup>29</sup> ՀԱՍ Շիրակի մարզային բաժանունի, ֆ. 9, ց.1, գ.7, ք. 73։

<sup>30</sup> Նույն տեղում, գ. 39, ք. 219։

<sup>31</sup> Նույն տեղում, գ.1, գ. 41, ք. 49։

<sup>32</sup> Վ. Ղազարյան, *Կոլեկտիվացման նախապատրաստումը Հայաստանում 1928-1929թթ.*, Տեղեկագիր Հայկական ՄԱԿ գիտությունների ակադեմիայի N5, Եր., 1959, էջ 44։



կոռպորատիվ ընկերություններ<sup>33</sup>: 1923թ. ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի կոռպորատիվ ցանցի վերակառուցման աշխատանքներին: Նշված տարում վերացվում են Հայկոտայի բոլոր բաժանմունքները, և դրանց տեղը կազմավորվում են յոթ տարածքային կոռպորատիվներ Երևանում, Ղարաքիլիսայում (մերկայիս՝ Վանաձոր), Ալեքսանդրապոլում, Էջմիածինում, Նոր Բայազետում, Մեղրիում և Դիլիջանում: Հանրապետությունում կոռպորատիվ շարժումն սկսեց թափ հավաքել 1924թ.-ից, երբ կազմավորվեց Հայգյուղկոտալը, որը մեծ օգնություն էր հասցնում ջրավոր և միջակ գյուղացիներին, իսկ 1928թ. սպառողական կոռպորացիայում ընդգրկված էր գյուղացիական տնտեսությունների արդեն 38,5 %-ը 1924թ. 5,9 %-ի դիմաց<sup>34</sup>: Կոռպորատիվների դերը մեծ էր հատկապես կոլտնտեսություններին կամ գյուղացիական տնտեսություններին տեսակավոր սերմերի, գյուղատնտեսական մեքենաների և այլ սարքավորումների մատակարարման և վարկեր տրամադարելու մեջ՝ դրա տեղը գյուղացիներից ստանալով գյուղմթերքներ՝ պայմանագրով սահմանված գներով<sup>35</sup>: Արտադրականին զուգահեռ՝ գործել է սպառողական կոռպորացիան, ինչը փայտեղերի կամավոր միավորում է՝ իր անդամների կարիքները ապրանքներով և ծառայություններով բավարարելու, նրանց շահերը ներկայացնելու և դրանք պաշտպանելու նպատակով: Սպառողական կոռպորացիան՝ որպես միավորում, շահույթ ստանալու նպատակ չի հետապնդում. եկամուտներն օգտագործվում են միայն իր կանոնադրական նպատակների իրականացման համար: Սպառողական կոռպորացիայի կազմակերպական ձևերն են սպառողական ընկերությունները և դրանց միությունները: 1920-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի գյուղատնտեսության մեջ որոշակի տեղ էին գրավում գյուղատնտեսական կոռպորացիայի պարզ ձևերն ու վարկային ընկերությունները<sup>36</sup>: Ալեքսանդրապոլի գավառում շարժումը նշանավորվեց սպառողական կոռպորացիաների, գյուղատնտեսական արտադրական կոռպորատիվների ու կոմունաների ստեղծումով, որոնք իրար հետ մրցակցում էին: Մասնավոր առևտրականներն ազատորեն մրցում էին կոռպորատիվ և պետական առևտուր կազմակերպողների հետ և շատ դեպքերում ապրանքներն ավելի էժան էին վաճառում: Այսպես, 1922թ. Հայաստանի անտառեկմը որոշում է բնակչությանը փայտ վաճառել՝ յուրաքանչյուր սաժենի(2,1մ) համար սահմանելով 40 ռուբլի, մինչդեռ մույն քանակությամբ փայտ շուկայում մասնավոր առևտրականները վաճառում էին 32-35 ռուբլի<sup>37</sup>: Քիչ չեն եղել մաս չարաշահումները կոռպորատիվներում: Լենինականի գավառի Գյուլիջայի գյուղխորհրդի 1927թ. արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է. «Կոռպորատիվի գործակատարներից մեկի կողմից ապրանքների բաշխումը չի կատարվում կոռպորատիվի սկզբունքներով: Հիշյալ խանութում թագավորում են խմամիության և մույնիսկ վերավաճառքի դեպքեր: Բատրակները՝ որպես անդամներ, չեն օգտվում կոռպորատիվից, իսկ ունևոր գյուղացիները, որոնք անդամ չեն, օգտվում են: Այսպես, կոռպորատիվի անդամ բատրակը չի ստանում իրեն հասանելիք լամպի ապակին և 400գ. շաքարավազն այն դեպքում, երբ Աղա-ալի Ալասկեր օղին ստացել է մեկ պարկ շաքարավազ և չորս ֆունտ թեյ, իսկ կոռպորատիվի կողմից հատկացված 900 ռուբլին, որը նախատես-

<sup>33</sup> Ա. Մկրտչյան, Կոռպորատիվ շինարարությունը Երևանի գավառում (1921-1925թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N7, Եր., 1954, էջ 3:

<sup>34</sup> Վ. Ղազարխեցյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

<sup>35</sup> Վ. Ղազարխեցյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

<sup>36</sup> Բ. Թամրազյան, Սովետական Հայաստանում գյուղատնտեսական մտավորականության կազմավորման պատմությունից (1921-1925թթ.), ԼՀԳ, հ. 6 (546), Եր., 1988, էջ 32:

<sup>37</sup> Ա. Մկրտչյան, Կոռպորատիվ շինարարությունը Երևանի գավառում (1921-1925թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N7, Եր., 1954, էջ 6:

ված է եղել հատկացնել չքավորներին անդամագրելու համար, չի կատարվել»<sup>38</sup>։ Պատահել է, որ գյուղացին աշխատել է քաղաքի արտադրական և տրանսպորտային ոլորտներում և միաժամանակ զբաղվել է երկրագործությամբ, ինչը հարուցել է համագյուղացիների վրդովմունքը<sup>39</sup>։

Հողերի վարձակալության երևույթը 1927-1929թթ. տարածված է եղել ոչ միայն Լեռնականի գավառում, այլև Հայաստանում։ Նրանք, ովքեր չունեին ֆինանսական և նյութական միջոցներ գյուղատնտեսական աշխատանքներ կազմակերպելու, հնարավոր է, որ նաև ունակ չէին աշխատանքը արդյունավետ կազմակերպելու։ Դրանով է պայմանավորված նաև, որ 1927թ. մեր հանրապետության չքավոր գյուղացիության 67,9%-ը իրենց հողերը վարձակալության են տվել կուլակներին<sup>40</sup>։ Այն հանգամանքը, որ կուլակային տնտեսությունը վարձակալությամբ արտադրության միջոցներ էր վերցնում, կատարվում էր արտադրությունն ընդլայնելու և կապիտալը վերարտադրելու համար, իսկ չքավոր գյուղացին կարիքը հոգալու, գոյատևելու համար է վարձակալությամբ վերցրել հողերը։

ԽՍՀՄ-ում գյուղատնտեսության զարգացման ոլորտում շրջադարձային նշանակություն ունեցավ նոր տնտեսական քաղաքականության անցնելը (այսուհետ՝ ՆՏԶ)։ ՆՏԶ-ն ունեցել է երկակի բնույթ, մի կողմից՝ կարճատև մահանջ՝ կապիտալիստական տնտեսահարաբերությունների թողտվությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ աշխատանքներ են տարվել սոցիալիստական տնտեսահարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ<sup>41</sup>։ Այսինքն՝ պետությունը ուղղորդել է շուկայի զարգացումը, իսկ շուկան կարգավորել է տնտեսական հարաբերությունները։ ՆՏԶ-ին հաջորդեց գյուղական բնակավայրերի կոլեկտիվացումը, երբ պետությունն ամբողջությամբ վերահսկում ու կառավարում էր գյուղատնտեսությունը։ Մինչև 1930-ական թվականները ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում՝ Հայկական ԽՍՀ-ում, պահպանվում էին կապիտալիզմի բնորոշ տնտեսավարման ձևերը։ Դրանով էր պայմանավորված նաև, որ երկրորդ (1933-1937թթ.) հնգամյակում քաղաքական խնդիր էր դրվում վերջնականապես վերացնել կապիտալիստական տարրերին։ Այդ առումով, երկրի առաջնորդ Ի. Ստալինն առաջարկում էր կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, փնտրել կապիտալիստներին, որոնք դարձել են արհեստավորներ, հաշվետարներ, քարտուղաներ և այլն։ Կոլտնտեսությանը ձևականորեն կողմնակցելով՝ նրանք իրականում խոչընդոտում են կոլտնտեսության ձևավորումը, փորձում են վիժեցնել հասցամթերումները, փչացնում են կոլտնտեսության ունեցվածքը<sup>42</sup>։ Չնայած գյուղացիության կողմից կոլեկտիվացման նկատմամբ թերհավատությանը՝ 1934թ. Լեռնականի շրջանում կոլեկտիվացման ցուցանիշն արդեն 76,1% էր<sup>43</sup>։ Այնուհանդերձ անհատ տնտեսությունները որոշ բուսատեսակների արտադրությամբ դեռևս առանցքային տեղ է զբաղեցրել։ Դրա վկայությունն են աղյուսակ 1-ում բերված թվային տվյալները։

<sup>38</sup> ՀԱՍ Շիրակի մարզային բաժանմունք, ֆ.9, ց.1, գ.38, թ.106։

<sup>39</sup> Նույն տեղում, գ.144, թ.16։

<sup>40</sup> Ա. Մարտիսյան, *ևշվ. աշխ. էջ 19*։

<sup>41</sup> Ա. Հակոբյան, Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման խաղաղ աշխատանքին անցնելու սկզբնական շրջանում (1921-1922թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N3, Եր., 1950, էջ 30։

<sup>42</sup> Հ. Կարապետյան, Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսությունը երկրորդ հնգամյակի առաջին տարիներին (1933-1937թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N8, Եր., 1950, էջ 15։

<sup>43</sup> Հ. Կարապետյան, *ևշվ. աշխ., էջ 23*։



Աղյուսակ 1

Լենինականի շրջանի մթերումների քանակը (առ հունվարի 1-ը 1933թ.)

«Հացամթերում» ձեռնարկությունում /տոննա/<sup>44</sup>

|             | Պլանով նախատեսված |                           |          | Փաստացի կատարված է |                           |          | Փաստացի<br>անը %-ով |
|-------------|-------------------|---------------------------|----------|--------------------|---------------------------|----------|---------------------|
|             | Կոլտնտեսություն   | Անհատական<br>տնտեսություն | Ընդամենը | Կոլտնտեսություն    | Անհատական<br>տնտեսություն | Ընդամենը |                     |
| Ցորեն       | 900               | 2600                      | 3500     | 886                | 2704                      | 3590     | 102,5               |
| Ցորենի սերմ | 500               | -                         | 500      | 143,6              | -                         | 143,6    | 28,7                |
| Կտավատ      | 124,7             | 81,5                      | 206,3    | 13,7               | 13,1                      | 26,8     | 12,9                |
| Կերակրախոտ  | 125               | 1025                      | 1220     | 50                 | 518,6                     | 568,6    | 46,6                |
| Դարձան      | 1890              | 3100                      | 4990     | 740                | 1050,8                    | 1789,8   | 35,8                |

Կոլեկտիվացման հաջողությունն ապահովելու համար նախաձեռնվեց, այսպես կոչված, «քսանհինգհազարականների» շարժումը: Հատկանշական է, որ Հայաստանում այս շարժումը լայն տարածում չի ստացել: Այսպես, 1930թ. որպես կանաչներ գյուղում ապրելու և աշխատելու են մեկնել 60 բանվոր, հիմնականում Երևան և Լենինական քաղաքներից, մեկ տարի անց նրանցից գյուղում մնացել են 47-ը, իսկ 1932թ.՝ 33 բանվոր:<sup>45</sup> Լենինականի մեխանիկական գործարանի բանվորական կոլեկտիվը սերտ կապ հաստատեց իր քսանհինգհազարական պատվիրակ Արզար Դանիելյանի հետ, որը Լենինականի շրջանի Կապս գյուղի կոլտնտեսության նախագահն էր: Նրան օգնելու համար գործարանը երեք անգամ բանվորական բրիգադ ուղարկեց Կապս, իսկ Լենինականի մեխանիկական գործարանը գյուղի կոլտնտեսությանը նվիրեց մեկ քամհար մեքենա:<sup>46</sup>

Որպես ամփոփում նշենք, որ ավելի քան 40 տարիների ընթացքում Ալեքսանդրոպոլ-Լենինականի գավառի դրությունը գյուղատնտեսության բնագավառում բազմիցս ենթարկվել է փոփոխության՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գործընթացների փոփոխություններով: Գյուղատնտեսական ռեֆորմները գործում ազդեցություն ունեցան գյուղական բնակչության սոցիալական կազմի վրա: Մինչ խորհրդային կարգերի հաստատումը գավառի գյուղացիությունը հողը օգտագործել է վարձակալության հիմունքներով: Կոլեկտիվացումն արմատապես փոխեց գավառի գյուղատնտեսության վիճակը: Մանր գյուղացիական տնտեսություններին փոխարինելու եկան կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսությունները: Կոլեկտիվացումը նպաստեց գյուղատնտեսության մեքենայացմանը, աշխատուժի ավելցուկին և քաղաքային բնակչության թվի աճին:

<sup>44</sup> ՀԱՍ Շիրակի մարզային բաժանմունք Ֆ.9, ց.1, գ.148, թ.5:

<sup>45</sup> Մ. Ալլահվերդյան, Քսանհինգհազարականները կոլտնտեսային շարժման կազմակերպիչներ Հայաստանում, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N12, Եր., 1963, էջ 14:

<sup>46</sup> Մ. Ալլահվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

## СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЛЕКСАНДРАПОЛЬ-ЛЕНИНАКАНСКОГО УЕЗДА В КОНЦЕ XIX-ГО И В НАЧАЛЕ XX ВВ.)

\_\_\_\_ Резюме \_\_\_\_

\_\_\_\_ А. Бояджян \_\_\_\_

На протяжении более 40 лет сельское хозяйство Александрополь-Ленинаканского уезда подвергалось изменениям, что было обусловлено различными социально-экономическими и политическими процессами. Сельскохозяйственные реформы сильно повлияли на социальный уровень сельского населения.

Коллективизация основательно изменила положение дел в сельском хозяйстве уезда. На смену мелким крестьянским хозяйствам пришли коллективные и советские хозяйства. Коллективизация способствовала механизации сельского хозяйства, избытку рабочей силы и росту городского населения.